

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/112-130>

УДК (UDC) 94 : [329.733-025.44 : 325.3] ((470+571-44) : 479) «184»

THE CAUCASUS REGION IN THE SYSTEM OF NATIONAL RESISTANCE TO THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Viktoriia Mykhtunenko*

Oleksandr Zhukov**

Abstract

This article presents a comprehensive analysis of the processes of national resistance by the peoples of the Caucasus region to the colonial policies of the Russian Empire during the first half of the 19th century. The primary objective of the study is to identify the political, military, and socio-cultural dynamics of anti-imperial movements in the Caucasus, with particular emphasis on their forms, stages, and ideological foundations. The author seeks to explore not only the specific manifestations of resistance, but also the broader context of colonial confrontation in which the national identity of the Caucasian peoples was shaped.

The methodological framework of the study combines historical-comparative analysis, elements of the philosophy of colonialism, content analysis of sources (including memoirs and locally produced narratives), and an interdisciplinary approach that incorporates insights from political science. This approach allows for the reconstruction not only of historical events, but also of the mentalities of the resistance participants and their perception of the conflict with imperial power.

The author reveals the complex socio-political and religious structure of the region, which significantly influenced the character and forms of resistance. Special attention is given to the role of Islam, which, under external pressure, transformed into a powerful ideological platform for anti-colonial struggle. The article emphasizes the figure of Imam Shamil as a symbol of the unification of the North Caucasus mountain peoples around the ideas of jihad and the Sharia-based order as an alternative to imperial domination.

The scholarly novelty of the article lies in its rethinking of traditional approaches to the study of the Caucasian War and the associated resistance movements. Unlike conventional Russian imperial narratives, the article focuses on the agency of the Caucasian peoples and their struggle to preserve political autonomy, religious traditions, and cultural identity. Particular attention is devoted to the phenomenon of Shamil's Imamate as a form of quasi-state entity that opposed Russian expansion, and to the ideological role of Islam as a resource of resistance.

* Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: viktyisia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Director of the Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: aleksandr_zhykov@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

The article also examines the military-administrative measures employed by the Russian Empire to gradually incorporate the Caucasus into the imperial structure. These included the construction of fortified lines, armed suppression of uprisings, deportations, land confiscations, and the dismantling of traditional systems of self-governance. The study traces how, at various stages of the 19th century, Russian imperial strategies evolved from military confrontation to attempts at “pacification” and administrative control.

The conclusion substantiates that the resistance of the Caucasian peoples was not merely a reactive phenomenon, but one grounded in profound national and civilizational motives. The author argues that the Russian Empire’s colonial policy in the Caucasus constituted not only territorial expansion, but also a systematic attempt at cultural assimilation, which was met with a multifaceted and prolonged response from the local population. Thus, the struggle in the Caucasus during the first half of the 19th century is interpreted as part of a broader global process of national self-determination among subjugated peoples in the age of imperialism.

Keywords: Caucasus, colonialism, Russian Empire, national resistance, imam Shamil, ethnic identity, military expansion

КАВКАЗЬКИЙ РЕГІОН У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО СУПРОТИВУ КОЛОНІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 19 СТ.

Вікторія Михтуненко*

Олександр Жуков**

Анотація

Стаття присвячена комплексному аналізу процесів національного спротиву народів Кавказького регіону колоніальній політиці Російської імперії у першій половині 19 ст. **Метою дослідження** є виявлення особливостей політичної, військової та соціокультурної динаміки антиімперських рухів на Кавказі, зокрема їх форм, етапів та ідеологічного наповнення. Автор прагне розкрити не лише конкретні прояви опору, а й ширший контекст колоніального протистояння, в якому формувалася національна ідентичність кавказьких народів.

Методологічною основою дослідження є поєднання історико-порівняльного аналізу, елементів історіософії колоніалізму, контент-аналізу джерел (зокрема мемуаристики та наративів місцевого походження) та міждисциплінарного підходу з використанням досягнень політичної науки. Такий підхід дозволяє реконструювати не лише події, але й ментальність учасників спротиву, їхнє бачення конфлікту з імперською владою.

* кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: viktysia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін, директор Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: aleksandr_zhykov@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

Автор розкриває складну соціально-політичну й релігійну структуру регіону, що істотно впливала на характер і форми спротиву. Досліджується роль ісламського фактору, який в умовах зовнішнього тиску трансформувався у потужну ідеологічну платформу антиколоніальної боротьби. Особливо акцентується увага на постаті імама Шаміля як символу об'єднання гірських народів Північного Кавказу довкола ідей джихаду та шеріатського устрою як альтернативи імперському пануванню.

Наукова новизна статті полягає у переосмисленні традиційних підходів до вивчення Кавказької війни та пов'язаних з нею рухів спротиву. На відміну від усталених російських імперських нарративів, у статті акцент зроблено на суб'єктності кавказьких народів, їх боротьбі за збереження політичної автономії, релігійної та культурної самобутності. Особливу увагу приділено феномену імамату Шаміля як формі квазідержавного утворення, що протистояло російській експансії, а також ролі ісламу як ідеологічного ресурсу спротиву.

У центрі уваги перебувають також військово-адміністративні заходи Російської імперії, спрямовані на поступову інкорпорацію Кавказу до складу імперії, включно з будівництвом укріплених ліній, збройним придушенням повстань, депортаціями, конфіскацією земель і підривом традиційної системи самоуправління. Розглянуто, як на різних етапах 19 ст. змінювалися підходи Російської імперії – від військової конфронтації до спроб «умиротворення» та адміністративного контролю.

У **висновках** обґрунтовано, що опір кавказьких народів не був суто реактивним явищем, а мав глибоке національне та цивілізаційне підґрунтя. Автор стверджує, що колоніальна політика Російської імперії на Кавказі була не лише експансією територіальною, а й системною спробою культурної асиміляції, яка натрапила на багаторівневу та тривалу відповідь з боку місцевого населення. Таким чином, боротьба на Кавказі у першій половині 19 ст. постає як частина ширшого глобального процесу національного самовизначення поневолених народів у добу імперіалізму.

Ключові слова: Кавказ, колоніалізм, Російська імперія, національний спротив, імам Шаміль, етнічна ідентичність, військова експансія

Цитування: Михтуненко, В. (2025). Кавказький регіон у системі національного супротиву колоніальній політиці Російської імперії в першій половині 19 ст. *Консенсус*, 2, 112–130. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/112-130>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/173>

Постановка проблеми. Проблематика колоніальної політики Російської імперії щодо кавказького регіону в першій половині 19 ст. залишається актуальною як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Кавказ, як багатонаціональний і релігійно строкатий регіон, упродовж тривалого часу перебував у центрі імперських стратегій з розширення та консолідації влади. Саме в цей період відбулося активне військово-адміністративне проникнення Російської імперії на Кавказ, що супроводжувалося масштабною збройною боротьбою місцевих народів за збереження своєї політичної автономії, релігійної ідентичності та культурної самобутності.

Актуальність дослідження кавказького регіону в контексті російського

колоніалізму зумовлена низкою факторів, які мають значення не лише для вивчення історії Кавказу, а й для розуміння процесів, які сформували імперські та постімперські реалії в Східній Європі та на Близькому Сході. Колоніальні політики, зокрема російська експансія на Кавказі, не лише змінили етнополітичну карту регіону¹, а й стали катализатором формування специфічних моделей національного спротиву, які значно вплинули на подальший розвиток національних рухів у регіоні.

Дослідження цього періоду дає можливість краще зрозуміти механізми імперського підкорення і природу боротьби за незалежність корінних народів, які зіштовхнулися з одночасним тиском і культурною асиміляцією з боку Росії. Оскільки наслідки російського колоніалізму на Кавказі мають довготривалі наслідки, важливо вивчити цей досвід у контексті сучасних політичних та етнополітичних конфліктів, що виникають на пострадянському просторі. Тому актуальність дослідження полягає в потребі глибшого осмислення системи колоніального тиску Російської імперії на Кавказі та аналізу форм і методів національного спротиву, що дозволяє підвищити якість досліджень з історії імперії та її взаємодії з колонізованими територіями в умовах глобальних історичних змін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема національного спротиву кавказьких народів колоніальній політиці Російської імперії впродовж першої половини 19 ст. займає помітне місце в історичній науці. В історіографії це питання розглядалася з різних ідеологічних та методологічних позицій, що зумовлено як політичним контекстом певних періодів, так і розвитком історичних підходів.

Імперська історіографія другої половини 19 ст. репрезентована працями таких авторів, як Д. Мілютин², М. Дубровін, М. Ковалевський³, які трактували кавказький спротив переважно в дусі виправдання імперської експансії. В їхніх працях Кавказька війна розглядалася як необхідний акт «цивілізаторської місії» Росії, що мала принести «порядок» і «прогрес» у регіон. Народи Кавказу зображувалися як «дикуни», нездатні до самостійного розвитку. Радянська історіографія (1920–1980) відмовилась від відверто колоніального дискурсу, однак не уникла ідеологічного спотворення. Кавказький спротив трактувався крізь призму класової боротьби, а національний чинник – другорядно. Проте деякі дослідники (Ю. Карпов⁴, В. Шнирельман) здійснювали спроби глибшого аналізу соціально-економічних умов спротиву, а також ролі ісламу як об'єднавчої сили для гірських народів.

Зарубіжна історіографія, зокрема англомовна та турецька, демонструє інший погляд на кавказьку антиколоніальну боротьбу. Дослідники, як-от М. Гаммер⁵,

¹ Потто В. Кавказская война. В очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 2. Ермоловское время. СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1887. С. 178.

² Милютин Д. Воспоминания. 1863–1864. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2003. 688 с.

³ Ковалевський М. Закон и обычай на Кавказе. М.: тип. А.И. Мамонтова и К^о, 1890. 432 с.

⁴ Карпов Ю. Джигит и волк: мужские союзы в социокультурной традиции горцев Кавказа. Санкт-Петербург, 1996. 310 с.

⁵ Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М.: Крон-Пресс, 1998. 512 с.

Б. Броксап⁶, М. Рейнольдс⁷ розглядали Кавказьку війну як приклад класичного колоніального конфлікту, де Росія виступала імперською силою, а гірські народи – носіями визвольного руху. Особливу увагу зарубіжні автори приділяють постаті імама Шаміля, джихадському дискурсу, релігійній мобілізації населення та геополітичному контексту, включаючи вплив Османської імперії та Персії.

Сучасна українська історіографія звертає увагу на схожість імперської політики Росії в різних регіонах (зокрема в Україні, на Кавказі, у Середній Азії). Вітчизняні дослідники (М. Бурьян⁸, Д. Білий⁹) акцентують увагу на порівняльному аналізі колоніальної політики, практики асиміляції, депортації, військової експансії та участі козаків у Кавказькій війні. Кавказький спротив усе більше розглядається як частина загальноімперського контексту антиколоніальних рухів, у т.ч. у тісному зв'язку з питанням збереження етнокультурної ідентичності.

Таким чином, у сучасній історіографії відбувається переосмислення кавказького спротиву як важливої сторінки антиколоніальної боротьби в 19 ст. Акценти зміщуються від імперських наративів до вивчення внутрішніх мотивів, структур і цінностей самих кавказьких народів. Значне місце відводиться міждисциплінарним підходам – поєднанню політичної історії, культурології, релігієзнавства та геополітики.

Незважаючи на наявність значного обсягу досліджень, багато аспектів колоніального тиску Росії та реакції на нього кавказьких народів досі залишаються недостатньо вивченими або потребують нової інтерпретації в контексті сучасних підходів до вивчення імперських політик і національного спротиву. Особливої уваги потребує аналіз не лише військових кампаній, а й соціокультурних, релігійних та ідеологічних форм протидії імперському домінуванню. У цьому контексті постає необхідність комплексного дослідження Кавказу як простору системного колоніального тиску, а також виявлення форм, стратегій і наслідків національного спротиву корінних народів регіону, що у підсумку визначило специфіку їхнього розвитку в умовах імперської інтеграції.

Метою статті є дослідження особливостей національного спротиву кавказьких народів колоніальній політиці Російської імперії в першій половині 19 ст. та аналіз його форм, причин і наслідків у контексті імперської експансії.

Основна матеріальна заява. Наприкінці 18 ст. Кавказ перетворився на один із ключових об'єктів геополітичного інтересу великих імперій того часу – Російської, Османської та Перської. Стратегічне розташування регіону, його етноконфесійна мозаїка, а також слабка інтегрованість гірських народів у структури державної влади

⁶ Broxup M. *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*. London: C. Hurst & Co, 1996. 252 p.

⁷ Reynolds M. *Constellations of the Caucasus*. London: Markus Wiener Publishers, 2014. 170 p.

⁸ Бурьян М. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 117–123.

⁹ Білий Д. Участь Чорноморського козацького війська у Кавказькій війні (1792–1860 рр.). *Мандрівець*. 2009. № 2. С. 18–24.

робили Кавказ особливо вразливим до зовнішнього впливу. Російська імперія, зміцнюючи свої позиції на півдні, розпочала активну експансію на Кавказ, що супроводжувалася не лише воєнними діями, а й поступовим встановленням адміністративного контролю, насадженням нових форм управління та культурною асиміляцією. Цей період став початком довготривалого протистояння між імперським центром і місцевими спільнотами, які прагнули зберегти автономію, традиції та ідентичність в умовах зростаючого тиску з боку метрополії.

У 19 ст. кавказький регіон не був об'єднаним або повністю контрольованим якоюсь однією державою – це була територія, поділена між кількома імперіями та місцевими утвореннями. Північний Кавказ (Чечня, Дагестан, Інгушетія, Кабарда, Осетія, частково Адигея) залишався територією напівнезалежних гірських народів, які лише частково визнавали вплив Російської імперії, але активно боронили свою автономію. Південний Кавказ (територія сучасних Грузії, Вірменії та Азербайджану) був розділений між Османською імперією та Персією (Каджарською державою), які періодично змінювали межі володінь після воєн. Наприклад, східна Грузія (Картлі-Кахетія) намагалася зберегти незалежність, але 1783 р. підписала Георгіївський трактат з Росією¹⁰, визнаючи її протекторат. Західна Грузія (Імеретія, Мегрелія) залишалась під османським впливом. Частина Вірменії належала Персії, а інша – Османській імперії. Азербайджан був поділений на ханства, формально васальні Персії, але багато з них діяли досить автономно. Отож, Кавказ представляв собою мозаїку: гірські вільні народи на півночі, перські та османські володіння на півдні, незалежні або напівзалежні князівства і ханства, а також зростаючий інтерес і військова присутність Російської імперії, яка вже тоді готувалася до масштабної колонізації регіону.

Варто зазначити, що Османська імперія зберігала вагомий вплив на частину Кавказу, особливо на Західний Кавказ і Закавказзя. Її політика полягала у підтримці лояльних до султана місцевих правителів, насадженні сунітського ісламу та збереженні військової присутності в ключових фортецях і регіонах, таких як Аджарія, частина Абхазії та південні землі сучасної Грузії. Османи використовували релігійний фактор як інструмент зміцнення свого впливу серед мусульманських народів¹¹, надаючи військову та дипломатичну підтримку кланам і племенам, що опиралися російській чи перській експансії. Торговельно-економічні зв'язки між Кавказом та османськими портами Чорного моря також сприяли зміцненню впливу султана, особливо в регіонах, де існували усталені мусульманські громади. Однак поступове ослаблення Османської імперії, поразки у війнах із Росією та загальна

¹⁰ Іванов О. «Георгіївський трактат» 1783 р. про союз Російської імперії та Грузії: російська пропаганда й історико-правова реальність. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. № 47. Том 1. С. 5.

¹¹ Потто В. Кавказская война. В очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 2. *Ермоловское время*. СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1887. С. 162–163.

нестабільність у прикордонних провінціях призвели до зменшення її контролю над кавказькими територіями наприкінці 18 ст.

Вірменія, Азербайджан та частина Грузії перебували під перським контролем або були васальними територіями, де місцеві правителі часто визнавали зверхність Персії. Персія активно втручалася в політичні процеси в цих регіонах, підтримуючи своїх союзників серед місцевих князів та ханів, намагаючись закріпити свою владу та стримати османський вплив. Через Кавказ Персія мала важливі торговельні та військові шляхи, що з'єднували її з Закавказзям та Центральною Азією. Перси неодноразово вели війни з Османською імперією за контроль над цими територіями¹², і навіть після значних територіальних втрат після російсько-перських війн, перські впливи залишалися в регіоні, особливо у Вірменії та Азербайджані. Політика Персії полягала у використанні Кавказу як буферної зони між нею й Османською імперією, а також у контролюванні місцевих етнічних і релігійних груп, що часто призводило до складних інтриг та змін в управлінні територіями.

Для Російської імперії Кавказ був важливим геополітичним простором, який дозволяв самодержавству зміцнити свої південні кордони і вийти на нові торгові шляхи. Підкорення Кавказу дозволяло Росії заблокувати вплив Османської імперії та Персії в цьому регіоні, що сприяло зміцненню її позицій на Близькому Сході та в Центральній Азії. Захоплення Кавказу також було важливим етапом у створенні «нової імперії», орієнтованої на експансію в напрямку півдня. Контроль над даним регіоном давав доступ до багатих природних ресурсів, таких як нафта і сільськогосподарські продукти, що сприяло економічному розвитку Російської імперії. Крім того, Кавказ ставав важливою оборонною зоною, яка мала захищати Росію від потенційних нападів з півдня, особливо від Османської імперії і Персії, які мали великий вплив у регіоні. Водночас, для Російської імперії Кавказ був необхідний як буферна зона для стримування іноземних держав та місцевих народів, які опиралися російському пануванню.

Кавказький регіон на початку 19 ст. можна умовно поділити на дві основні зони – західнокавказьку та східнокавказьку, кожна з яких мала свої особливості в плані політичної ситуації, етнічного складу та стратегічного значення. Західнокавказька зона включала території, що розташовувалися на заході Кавказу, зокрема регіони сучасних Абхазії, Аджарії, західної частини Грузії та південного заходу Росії. Тут проживали такі народи, як абхазы, адиги, кабардинці та інші. Ця зона мала стратегічне значення для Османської імперії, оскільки вона забезпечувала доступ до Чорного моря і сприяла розвитку торгових зв'язків із Туреччиною. Османська імперія активно впливала на ці території, підтримуючи місцеві князівства та намагаючись втримати їх у своїй орбіті. Російська імперія розпочала експансію на Західний Кавказ

¹² Починаючи з 1514 року Османська імперія закріпилася на Кавказі, заволівши Західною Вірменією і Західною Грузією. В період з 16 по 19 ст. відбулося вісім осmano-перських війн у результаті яких сфери впливу на Кавказі були поділені.

із метою захисту своїх південних кордонів і зміцнення присутності на Чорноморському узбережжі.

Східнокавказька зона охоплювала території сучасних Чечні, Дагестану, Інгусетії та Північної Осетії. Ця частина Кавказу була більшою мірою контролювана Персією до початку 19 ст., але згодом стала об'єктом інтересу Російської імперії. Тут проживали численні етнічні групи, серед яких чеченці, дагестанці, осетини, адиги, які мали власні традиції й культури. Російська імперія розпочала свої військові кампанії в цьому регіоні, прагнучи знищити локальні угруповання, що чинили спротив, і підкорити цей стратегічно важливий регіон, що забезпечував вихід до Каспійського моря та прикордонні землі з Персією і Османською імперією¹³. Важливо зазначити, що поділ Кавказу на західнокавказьку і східнокавказьку зони виявився важливим для Російської імперії, оскільки кожна з цих зон мала своє значення для встановлення контролю над важливими торговими шляхами, військовими й оборонними позиціями, а також для забезпечення безпеки південних кордонів імперії.

Російська влада боялася об'єднання східнокавказької та західнокавказької зон, оскільки це могло призвести до формування потужного єдиного антиімперського фронту, здатного ефективно протистояти її військовій експансії. Якщо обидві частини Кавказу з'єдналися б, то це дозволило б місцевим народам краще координувати свої зусилля, спільно боротися проти російської влади та забезпечити контроль над важливими торговими шляхами і стратегічними територіями¹⁴. Російська імперія також побоювалася, що така єдність може призвести до посилення соціальних, релігійних та етнічних зв'язків між народами Кавказу, що створило б додаткові труднощі в управлінні регіоном. У результаті, самодержавство могла б зіткнутися з набагато більш серйозним і тривалим конфліктом, що вимагало б значних витрат на утримання цих територій і підтримку стабільності в регіоні.

Росія почала активно встановлювати свою владу на Кавказі у середині 18 ст., коли імперія почала розширювати свої території в регіоні, особливо після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р.¹⁵, який закріпив російський вплив на Чорне море та південний Кавказ. Однак офіційне встановлення

¹³ Chesney R. *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East*. New York: Redfield, 1854. 354 p.

¹⁴ Гаджиев К. *Геополитика Кавказа*. М.: Междунар.отношения, 2001. С. 115.

¹⁵ Кючук-Кайнарджійський договір 1774 р. став підсумком шостої російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Хоча договір не містив прямих положень про Південний Кавказ, але заклав геополітичні передумови розширення впливу Російської імперії в цьому регіоні, зокрема: Кримське ханство оголошувалося незалежним від Османської імперії, хоча фактично переходило під вплив Росії. Це послаблювало позиції Османської імперії на Чорному морі й відкривало Росії шлях до впливу на південні кордони Кавказу; Росія отримувала Азов, Керч, Єні-Кале і Кінбурн, що зміцнило її позиції на північному узбережжі Чорного моря; Росія здобула право «захистити» християн в Османській імперії, що згодом стало приводом для втручання у справи християнських народів Кавказу (вірмен, грузин тощо) і використання цього як одного з інструментів політичного впливу; Вже в наступні десятиліття Росія поступово встановлювала свій контроль над Східною Грузією, Азербайджаном і Вірменією.

намісництв на Кавказі почалося лише на початку 19 ст., коли Росія почала інтегрувати завойовані території до своєї адміністративної структури. Для ефективного контролю над таким складним і віддаленим регіоном необхідно створити спеціальні адміністративні одиниці, які б забезпечували централізоване управління, забезпечення порядку та протидію опору місцевих народів. Одним з основних інструментів, що дозволяли реалізувати ці завдання, стали намісництва.

Намісники, як військові, так і цивільні, були призначені для управління конкретними територіями Кавказу. Ці керівники мали широкі повноваження для контролю за безпекою, управлінням економікою, укріпленням території, а також для ведення військових операцій проти місцевих народів, які часто чинили активний опір російському пануванню. Вони займалися створенням укріплень, організацією депортацій, боротьбою з повстаннями та іншими заходами для підкорення місцевих етнічних груп. Одним з найважливіших аспектів діяльності російських намісників було також проведення політики асиміляції місцевого населення через адміністративні реформи, культурну інтеграцію та залучення місцевих еліт до російської системи управління.

Першим відомим намісником Кавказу був Олександр Суворов¹⁶, який з 1796 р. став командувачем Кавказької армії та займався управлінням територіями під час війни з Персією та Османською імперією¹⁷. Пізніше, у 1801 р., після анексії Грузії, Російська імперія почала встановлювати більш організоване управління, призначаючи на Кавказ нових цивільних і військових адміністративних керівників. У 1802 р. в межах Кавказу було створено Кавказьке генерал-губернаторство¹⁸, і першим генерал-губернатором Кавказу став М. Кутузов¹⁹. Його завданням було забезпечення контролю над південними територіями, а також спроба налагодити управлінські структури та приборкати численні народи, які активно чинили спротив російському пануванню. Згодом, з розширенням території Росії на Кавказі, статус намісників змінився, і ці функції виконували різні високопосадовці імперії, зокрема генерал-губернатори, які відповідали за адміністративне управління та військові дії в регіоні.

¹⁶ **Олександр Суворов** – російський полководець, який був організатором придушень національно-визвольних повстань та депортацій, зокрема Коліївщини, польського повстання Т. Костюшка, а також, у 1778 р. – депортації кримських християн до Російської імперії й 1782–1783 рр. – депортації з Кубані ногайців. Всі ці акції відзначалися жорстокістю та мали ознаки геноциду.

¹⁷ Бурьян М. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 118–119.

¹⁸ Broxup M. *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*. London: C. Hurst & Co, 1996. p. 43.

¹⁹ **Михайло Кутузов** – російський полководець, державний діяч та дипломат, учасник війн Російської імперії проти Османської імперії, Речі Посполитої, Австрії та Франції. В кінці 18 ст. займав посаду посла Росії в Османській імперії.

Період намісництва О. Єрмолова²⁰ (1816–1827) як Кавказького генерал-губернатора, був одним із найкривавіших етапів у процесі підкорення Кавказу Російською імперією. Цей період характеризується жорстокою політикою російської влади щодо місцевих народів, які активно чинили опір російському пануванню, зокрема через численні повстання, партизанську боротьбу та воєнні конфлікти. О. Єрмолов прагнув досягти стабільності і забезпечити контроль над територією через жорстку політику, яка включала численні репресії, депортації, спалення селищ, масові страти та інші форми насильства. Під час його правління сталися численні знищення цілих населених пунктів, коли військові частини російської армії обстрілювали, руйнували і спалювали поселення, які підозрювались у співпраці з ворогами Росії. Саме через таку жорстоку політику О. Єрмолов отримав прізвисько «каратель»²¹.

Дії, що мали на меті встановлення влади над кавказькими народами, зокрема чеченцями, дагестанцями, адигами, кабардинцями та іншими, можна розглядати як частину політики насильницької асиміляції, що включала також застосування депортацій. Оскільки Кавказ був територією, де місцеві народи активно чинили опір, часто через релігійні, культурні та етнічні відмінності, російська адміністрація прагнула витіснити місцеве населення з їхніх земель, спонукати до їхньої добровільної асиміляції або знищити опір, застосовуючи максимально жорстокі методи. Політику російської влади по відношенню до корінних народів Кавказу вважають частиною геноцидальної політики імперії²², оскільки, окрім фізичного знищення народів, існувала також системна спроба ліквідувати їхню самотність та культурну спадщину. Місцеві народи Кавказу пережили важкі часи внаслідок російських військових кампаній, депортацій, втрати своїх земель та змін в етнічному складі регіону, що призвело до величезних людських жертв.

Геноцидальні методи, які застосовував О. Єрмолов, залишили трагічний слід в історії Кавказу, оскільки ці події призвели до значних втрат серед місцевого населення та до руйнування цілих культурних традицій, які існували на цих землях задовго до приходу Росії. Хоча політика О. Єрмолова була однозначно спрямована на підкорення та інтеграцію Кавказу до складу Російської імперії, її наслідки мали довготривалий негативний вплив на відносини між Росією та кавказькими народами.

О. Єрмолов був усунений з посади Кавказького генерал-губернатора в 1827 р., і це рішення було зумовлене кількома факторами. По-перше, незважаючи на його

²⁰ **Олексій Єрмолов** – російський полководець та державний діяч, учасник Наполеонівських та Кавказьких війн, головноуправляючий цивільною частиною та прикордонними справами в Грузії, Астраханській та Кавказькій губерніях. Засновник фортеці Грізної (сучасного міста Грозний). Отримав прізвисько «каратель» за жорстокість до корінних народів Кавказу.

²¹ Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20–50 гг. XIX века. Сборник документов / Ред. Г.А. Даниялов. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1959. С. 388–389.

²² Бурьян М. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 121.

успіхи у військових кампаніях і ефективність у підкоренні Кавказу, його жорстка політика викликала значне невдоволення серед місцевого населення, а також серед деяких представників російського керівництва. Це створило напруженість в регіоні та погіршило імідж Росії на міжнародній арені. По-друге, на рівні імператорського уряду виникла невдоволеність політикою О. Єрмолова, адже він був відомий своєю незалежністю та рішучістю, але це також призводило до конфліктів із представниками царського двору, зокрема через його суперечності з іншими військовими та адміністративними керівниками. Зокрема, його суперечності з іншими високопосадовцями та його пориви до значної автономії в управлінні Кавказом могли також сприяти його усуненню. По-третє, О. Єрмолов був звинувачений у бонапартизмі та симпатіях до декабристів, що стало однією з ключових причин його усунення з посади Кавказького генерал-губернатора.

Зрештою, О. Єрмолов був відсторонений від посади²³, а на його місце призначили нового генерал-губернатора, графа І. Паскевича²⁴, що зумовлено бажанням імперії змінити підхід до управління Кавказом, спробувати менше застосовувати жорстокість і сприяти стабільнішому адміністративному контролю в регіоні.

Політика І. Паскевича на Кавказі була орієнтована на підкорення та інтеграцію регіону до Російської імперії, але він намагався застосовувати більш обережний і продуманий підхід порівняно зі своїм попередником О. Єрмоловим. Після того, як І. Паскевич був перекинутий на фронт російсько-перської війни 1826–1828 рр.²⁵, активність горців на Кавказі зросла, оскільки його відсутність на посту Кавказького генерал-губернатора ослабила російську адміністрацію в регіоні. І. Паскевич, як один з основних керівників російських військ на Кавказі, був відомий своєю рішучістю та здатністю придушувати опір місцевих народів, тому його відсутність викликала тимчасове ослаблення контролю над територією.

Під час російсько-перської війни, горці, які до того неодноразово чинили опір російській експансії, скористалися цією ситуацією для посилення своїх дій. Вони активно проводили рейди проти російських гарнізонів, а також продовжували боротьбу за збереження своєї незалежності та самобутності. Це був час, коли відновилася активність численних опозиційних груп, зокрема в Північному Кавказі. Протягом цієї перерви в російському контролі над Кавказом, горці спробували посилити свої позиції, уклавши тимчасові альянси з іншими народами, включаючи можливе сприяння з боку Персії та Османської імперії, що додатково ускладнювало

²³ РГИА. Ф. 1018. Оп. 3. Спр. 57. 1 арк.

²⁴ **Іван Паскевич** – російський полководець, державний діяч та дипломат, генерал-фельдмаршал. Учасник російсько-турецької війни (1806–1812), Вітчизняної війни 1812, закордонного походу російської армії (1813–1814), взяття Парижу (1814). Командувач російськими військами у низці великих успішних кампаній: російсько-перської війни (1826–1828), російсько-турецькій війні (1828–1829), придушенні Польського повстання (1831), придушенні Угорського повстання (1849). Здобув перемоги у всіх ключових битвах цих кампаній.

²⁵ РГИА. Ф. 1018. Оп. 3. Спр. 217. 3 арк.

становище Росії в регіоні. Це, у свою чергу, вимагало від Росії великих зусиль для відновлення контролю над територією, включаючи нові військові операції та зміни в адміністративному управлінні після повернення І. Паскевича з Персії.

Після завершення російсько-перської війни та укладення Туркманчайського мирного договору, І. Паскевич зосередив увагу на зміцненні російського впливу в регіоні, спробувавши поєднати військові заходи з дипломатією. Він укладав мирні угоди з місцевими князівствами і племенами²⁶, щоб уникнути нових конфліктів та забезпечити стабільність у регіоні. Попри це, він не відмовлявся від застосування сили для придушення опору. Його правління відзначалося активною боротьбою з кавказькими народами, які продовжували чинити опір російському пануванню. І. Паскевич був змушений вдаватися до жорстоких військових кампаній, аби приборкати горців Північного Кавказу, які не бажали підкорятися імперії. Він також підтримував будівництво укріплених ліній і фортець, що сприяло зміцненню російських позицій і забезпеченню зв'язків між різними частинами імперії.

Водночас Паскевич намагався знайти баланс між силовими методами і політикою «умиротворення», прагнучи зберегти мир в регіоні через укладення угод і створення стабільного адміністративного контролю. Однак його політика не була безконтрольною – він змушений був застосовувати жорсткі заходи, щоб змусити місцеві народи підкорятися імперським вимогам, що призводило до нових хвиль опору та спротиву з боку кавказьких народів.

Одним з методів стримування кавказьких народів стало створення «лінійного захисту» (системи укріплень, фортець і військових ліній, побудованих для забезпечення контролю над завойованими територіями та захисту імперії від атак горців). Створення такої системи було відповіддю на постійні військові конфлікти з горцями Північного Кавказу, а також на загрози з боку Османської імперії та Персії. Ця система була започаткована в середині 18 ст., коли Росія почала активно розширювати свої території на Кавказі. Основною метою лінійного захисту було забезпечення безпеки південних кордонів імперії та стабільності на завойованих територіях.

Лінійний захист складався з серії укріплених фортець, гарнізонів та оборонних ліній, які проходили через стратегічно важливі пункти на Кавказі. Ці укріплення повинні були захищати імперію від можливих нападів місцевих горців, а також дозволяли контролювати шляхи сполучення та переміщення військ. Окрім військових укріплень, для посилення лінійного захисту Росія здійснювала зміцнення місцевої адміністрації, заселяла території російськими поселенцями та здійснювала дії з асиміляції місцевих народів. Важливою складовою частиною лінійного захисту була так звана «Кавказька лінія» – суцільна система укріплень, що простягалася від Чорного моря до Каспійського узбережжя. Вона включала фортеці, такі як Петровськ

²⁶ Allen W.E.D., Muratoff P. *Caucasian battlefields. A history of the wars on the Turco-Caucasian border 1828–1921.* Cambridge: University press, 1953. 614 p.

(тепер Махачкала), Кизляр, Тифліс (Тбілісі)²⁷ та багато інших, які стали опорними пунктами для російських військ.

Лінійний захист також включав в себе військові та адміністративні функції, що дозволяли не лише обороняти території, а й проводити організаційні заходи з управління народами Кавказу. Однак, незважаючи на ці укріплення, система лінійного захисту не змогла повністю запобігти опору місцевих народів, і кавказький спротив Російській імперії продовжував існувати протягом усього 19 ст.

Лінійний захист Росії на Кавказі частково діяв, але мав низку обмежень. Створення серії фортець та укріплень допомогло забезпечити певний контроль над завойованими територіями, однак, через складний гірський ландшафт Кавказу та активний спротив місцевих народів, цей захист не завжди був ефективним. Горці продовжували боротьбу з російським пануванням, застосовуючи партизанські тактики, що ускладнювало стабільність оборонних ліній. Крім того, погані комунікації та зміни в російській стратегії також негативно впливали на ефективність лінійного захисту, хоча він залишався важливим елементом російської військової політики в регіоні.

Починаючи з 40-х рр. 19 ст. лінія захисту на Кавказі перестала бути ефективною через кілька важливих факторів. Перш за все, активний спротив місцевих народів, особливо під проводом імама Шаміля²⁸, набув нових масштабів. Горці, використовуючи тактику партизанської війни та гірський ландшафт, змогли завдати серйозних ударів по російських укріпленнях і значно знизити ефективність ліній оборони. Крім того, зростання чисельності російських військ та необхідність посилення контролю за величезними територіями Кавказу вимагали значних ресурсів і перепозиціонування військ, що теж ускладнювало підтримку лінійного захисту.

Протягом Кавказької війни горці неодноразово здійснювали успішні напади на російські фортеці, що значно послаблювало контроль імперії над регіоном і ускладнювало ведення військових дій. Одним з таких епізодів стало захоплення фортеці Терек у 1824 рр., а також стратегічно важливих укріплень в Грозному та Махачкалі в середині 1830-х рр²⁹. Ці атаки мали не лише військове значення, але й політичний підтекст, зміцнюючи моральний дух місцевих народів та сприяючи залученню нових прихильників до руху опору. Захоплення російських фортець, таких як Варданез у Дагестані та напади на Ставрополь і Владикавказ, підтверджували ефективність партизанської тактики горців, які, використовуючи знання місцевості, завдавали значних збитків російським гарнізонам.

²⁷ Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50 гг. XIX века. Сборник документов / Ред. Г.А. Даниялов. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1959. С. 256.

²⁸ **Імам Шаміль** – керівник національно-визвольної боротьби (газавату) народів Північного Кавказу під час Кавказької війни (1817-1864).

²⁹ РГИА. Ф. 1018. Оп. 5. Спр. 128. 1 арк.

Одним з важливих факторів перебігу Кавказької війни було дезертирство³⁰ серед російських військових. Багато солдатів, які не витримували жорстоких умов служби в гірських районах Кавказу, тікали або відмовлялися від участі у бойових діях, переходячи на бік горців. Вони ставали важливими союзниками місцевих народів, оскільки володіли знаннями про тактику та стратегію російських військ, а також могли служити перекладачами або організаторами в логістичних питаннях. Ці дезертири часто ставали членами «скалдів»³¹ – озброєних загонів горців, що діяли у складі різних етнічних спільнот Кавказу. Вони приносили з собою важливу інформацію про російські укріплення, військові маневри та стратегії, що суттєво посилювало ефективність горців у боротьбі проти російської армії. Багато з цих дезертирів, адаптуючись до умов гірської війни, ставали майстрами партизанської тактики, використовуючи знання російських бойових методів у своїй боротьбі.

Це явище підкреслювало складність і неоднозначність взаємин між імперською армією і місцевими народами, а також свідчило про сильний моральний і психологічний тиск на російських солдатів, які воювали в умовах постійного стресу, високої смертності та важких кліматичних умов.

В кінці 40-х рр. 19 ст. центром національного спротиву проти російської імперії став Східний Кавказ, зокрема території, населені чеченцями, дагестанцями та іншими народами. У цей період Кавказька війна вступила в активну фазу, і горці почали організовувати більш систематичну та організовану боротьбу з російським пануванням. Ключовими факторами, які сприяли активізації спротиву, стало створення ідеології мюреддизму³² (руху мюредів) та поява лідера національно-визвольної боротьби – імама Шаміля.

Варто зазначити, що мюреддизм був релігійно-політичним рухом, який об'єднував мусульманські громади Кавказу навколо ідеї боротьби за незалежність від російської імперії та збереження традиційного ісламського способу життя. Цей рух був тісно пов'язаний з ісламським суфізмом, зокрема з течією, що проповідувала наближення до Бога через духовне очищення та аскезу. Мюреди, які були прихильниками цього руху, вірили в необхідність об'єднання мусульман Кавказу для спільної боротьби проти іноземного гніту. Ідеологія мюреддизму підкреслювала важливість духовного очищення, моральної цілісності, відданості своїй вірі, а також готовність до боротьби за незалежність. Вона включала в себе не лише релігійні

³⁰ Білий Д. Участь Чорноморського козацького війська у Кавказькій війні (1792-1860 рр.). *Мандрівець*. 2009. № 2. С. 19.

³¹ Гаммер М. Шаміль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М.: Крон-Пресс, 1998. С. 107.

³² *Мюрідизм* – історична форма суфізму в Дагестані та Чечні. Назва походить від арабського слова *мурід* (послідовник суфійського шейха). Вчення про містичний шлях до Аллаха та організацію мусульман у релігійні братерства, у якому бачили запоруку відродження ісламу. Один з проповідників суфізму на Кавказі *Газі-Мухаммад*, маючи за собою 15 тисяч мюрідів (послідовників), у 1829 р. став імамом Дагестану та Чечні та проголосив священну війну проти Російської імперії.

елементи, але й соціальні та політичні вимоги, спрямовані на збереження місцевих традицій, автономії та культури від зовнішнього впливу.

Імам Шаміль, який очолив боротьбу за незалежність, став символом єдності для численних народів Кавказу³³. Його об'єднання різних етнічних груп, включаючи чеченців, дагестанців, адигів, а також застосування релігійного чинника (ісламської ідеології) у боротьбі проти російського панування, зміцнили рух опору. Центром боротьби стали гірські райони Дагестану і Чечні, де активно діяли загони горців, що займалися партизанською війною та атакували російські гарнізони.

Саме імам Шаміль став ініціатором створення особливої держави Імамату³⁴. Імамат мав свою власну адміністрацію та військову структуру, яка діяла на основі ісламських законів (шаріату³⁵) та принципів. Він також поширював ідеї джихаду³⁶, як священної боротьби за віру, що надавало руху ще більшу духовну легітимність серед мусульманських громад. В умовах постійних атак російських військ Імамат став осередком спротиву, що об'єднував різноманітні кавказькі племена та народи під одним керівництвом. Імамат Шаміля був організований як централізована структура, і хоча вона існувала в умовах постійної війни і складних географічних умов, вона була дуже ефективною в плані мобілізації людських ресурсів та надання організованого спротиву російському пануванню.

Імамат мав чітко організовану структуру влади, що поєднувала політичні, релігійні та військові аспекти. Імам Шаміль був не лише політичним, але й духовним лідером, що об'єднував мусульманські народи Кавказу під своїм керівництвом. Його авторитет був непохитним, і він здійснював владу через систему рад, таких як шура, що допомагала ухвалювати важливі рішення. Окрім того, військові командири (аміри) мали значний вплив, адже саме вони організовували бої та кампанії проти російських військ. На місцях влада розподілялася серед старійшин та керівників племен, які забезпечували порядок та мобілізацію ресурсів. Ісламське право (шаріат) стало основою правової системи, і суди, які працювали за його принципами, регулювали як кримінальні, так і цивільні справи. Таким чином, Імамат мав складну структуру, де поєднувалися релігійний авторитет, військова організація та місцеве управління, що дозволяло імаму Шамілю ефективно керувати боротьбою проти Російської імперії.

Феномен імамату Шаміля виступає одним із ключових прикладів квазідержавного утворення в умовах колоніального тиску Російської імперії на Північному Кавказі. Утворений на основі ісламського права (шаріату) та об'єднуючи

³³ Казиев Ш. Имам Шамиль. Москва, 2010. 384 с.

³⁴ *Имамат* – інститут верховного керівництва мусульманською спільнотою в якому поєднуються світська і духовна влада.

³⁵ *Шаріат* – комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують релігійну совість і моральні цінності мусульман.

³⁶ *Джихад* – ідеологія ісламістів, яка початково трактувалася як боротьба на захист і за поширення ісламу. Зазвичай, слово джихад асоціюється зі збройною боротьбою мусульман, але це розуміння є не зовсім точним, адже Коран не закликає віруючих збройним шляхом розповсюджувати іслам.

численні гірські народи регіону, імамат не лише забезпечував військову й адміністративну організацію спротиву, але й виконував функції легітимного політичного керівного центру. Його особливістю була гібридна природа: поєднання традиційної соціальної структури (джамаати, адигська і дагестанська старшина) з релігійно-правовими нормами та авторитетом духовного лідера – імама. Саме Шаміль як політичний і релігійний провідник відіграв вирішальну роль у консолідації руху опору на засадах джихаду й шариатського устрою, що розглядалися як альтернатива імперському пануванню та асиміляції. Імамат функціонував як фактична держава з розгалуженою системою управління, власним судочинством, податковою політикою й мобілізаційним потенціалом, що дозволяло йому тривалий час здійснювати організований опір російській експансії. Таким чином, імамат Шаміля постає не лише як релігійно-політичний рух, а як інституціоналізований вияв прагнення до політичної автономії та збереження ідентичності народів Кавказу.

У першій половині 19 ст. саме іслам відіграв ключову роль як ідеологічний ресурс спротиву кавказьких народів імперській експансії Росії. У процесі Кавказької війни (1817–1864) саме іслам, зокрема його суфійські напрями – насамперед накшбандійський³⁷ і кадірійський³⁸ тарікати, – став основою консолідації розрізнених племен і етнічних груп Північного Кавказу. Лідери антиросійського опору, такі як імам Шаміль, використовували ісламську ідеологію для легітимації боротьби як «газавату» – священної війни проти «невірних», що надавало збройному спротиву релігійно-морального виправдання. Іслам у цьому контексті виступав не лише як релігійна система, а як мобілізаційна сила, здатна структурувати соціальні відносини, дисциплінувати громади та утвердити альтернативну систему влади, протиставлену російському колоніальному порядку.

У 40–50 рр. 19 ст. Кавказька війна вступила в активну фазу, коли російська імперія намагалася завершити процес завоювання Кавказу та придушити опір місцевих народів. Цей період відзначався запеклими бойовими діями, коли горці, під

³⁷ *Накшбандійський тарікат* – це один із найвпливовіших суфійських орденів (тарікатів) в ісламському світі, що виник у 14 ст. в Центральній Азії. На Північному Кавказі, зокрема в Чечні та Дагестані, накшбандійський тарікат набув особливого значення у 18–19 ст., ставши основою релігійно-політичної ідеології руху газавату проти Російської імперії. Послідовники накшбандійського тарікату, такі як шейхи Мансур та Шаміль, інтегрували релігійні принципи з національно-визвольним дискурсом, мобілізуючи місцеве населення на боротьбу за незалежність. Тарікат виступав не лише духовною спільнотою, а й політичною силою, що сприяла централізації опору, утвердженню імамату та створенню альтернативної системи влади на релігійних засадах.

³⁸ *Кадирійський тарікат* – одна з найдавніших і найпоширеніших суфійських традицій в ісламському світі, заснована в 12 столітті Абд аль-Кадіром аль-Джилані (1077–1166), видатним богословом і духовним учителем з Багдада. Орден кадірійя вирізняється наголосом на шариатському благочесті, відкритому (голосному) зикрі – згадці Бога, а також відданості духовному наставнику (муршиду). На Північному Кавказі кадірійський тарікат поширився у другій половині 19 століття, особливо після поразки імамату Шаміля та завершення Кавказької війни. На відміну від радикальнішого і політично активного накшбандійського ордену, кадірійці орієнтувалися на мирне духовне вдосконалення, індивідуальну релігійну практику та лояльність до влади, що частково зменшувало конфліктний потенціал у регіоні.

проводом імама Шаміля та інших лідерів, активно протистояли російському вторгненню. Однією з найбільш значущих подій цього періоду була боротьба за контроль над ключовими стратегічними пунктами, зокрема фортецями, які стали важливими символами опору. Наприклад, після значної перемоги імама Шаміля в 1830-х рр. на Каспійському узбережжі в битві поблизу аулу Гуніб³⁹, горці значно посилили свою активність. Однак, у 1840-х рр., російська армія під керівництвом таких командувачів, як І.Паскевич, змогла зібрати велику армію та розпочати наступальні операції на Кавказі.

У 1842 р. російські війська здійснили великі каральні експедиції проти чеченців і дагестанців, зокрема, було проведено кампанії в районі м. Грозного. Російські війська застосовували нові тактики для придушення опору, включаючи спалення селищ і знищення полів, що мало на меті деморалізацію горців. У 1845 р. імам Шаміль організував успішний напад на важливу російську фортецю поблизу м. Грозного, однак, попри тактичні успіхи, росіяни продовжували інтенсивно наступати на ключові позиції горців⁴⁰. В цей період росіяни все більше використовували на Кавказі фортифікаційні споруди, зокрема будували так звану «лінію оборони», яка була основою їх стратегічної присутності на Кавказі. Крім того, було укріплено нові військові гарнізони на захоплених територіях, що ставало важливою частиною плану Російської імперії для остаточного підкорення регіону.

Горці активно здійснювали партизанські напади, атакуючи російські гарнізони та комунікації. Водночас, на тлі перемог імама Шаміля, російська армія зазнавала серйозних поразок, особливо в гірських районах, де горці використовували складний рельєф для своїх операцій. Наприклад, у 1843 р. імам Шаміль здобув перемогу в битві за фортецю Кумах⁴¹.

До 1850-х рр. 19 ст. росіяни, незважаючи на численні труднощі, почали систематично укріплювати свій контроль над регіоном, здійснюючи широкомасштабні військові операції та намагаючись ізолювати горців один від одного. У 1853 р. російська армія розпочала обширну кампанію проти останніх опор імама Шаміля, зокрема, взяла в облогу аул Гуніб, що стало важливою віхою в завершенні боротьби.

Ключовим етапом завершення війни стало захоплення опорного пункту імаму Шаміля аулу Гунібу в 1859 р. Гуніб⁴², розташований в гірській місцевості Дагестану, був однією з останніх фортець, яку тримали горці під керівництвом імама Шаміля. Захоплення цього міста стало результатом довготривалої облоги та рішучих дій

³⁹ Карпов Ю. Джигит и волк: мужские союзы в социокультурной традиции горцев Кавказа. Санкт-Петербург, 1996. С. 269.

⁴⁰ Даргинская трагедия. 1845 год. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века / сост. Г. Лисицына, Б. Миловидов. Санкт-Петербург, 2001. С. 302-303.

⁴¹ Проблемы Кавказской войны и выселение черкесов в пределы Османской империи (20-70-е гг.): сборник документов. Нальчик: Эльбрус, 2001. С. 189-192.

⁴² Эсадзе С.С. Штурм Гуниба и пленение Шамиля: Исторический очерк Кавказско-горской войны в Чечне и Дагестане. Тифлис, 1909. С. 107-108.

російських військ. У серпні 1859 р. російська армія під командуванням генерала О. Барятинського оточила аул Гуніб. Війська імама Шаміля, хоч і вели запеклу оборону, були виснажені після тривалих бойових дій. Окремі загони російських військ, зокрема, загони козаків, брали участь в блокаді аулу, а російська артилерія неодноразово обстрілювала укріплення. Ситуація для горців ставала все важчою: їхні ресурси виснажувалися, а боєздатність армії була підірвана. Протягом кількох тижнів російські війська продовжували тиск, і після невдачі в спробах прориву імам Шаміль зрозумів, що оборону неможливо тримати довго. Після багатьох жертв і втрат, імам Шаміль вирішив здатися російським військам.

Здача Гуніба стала символом завершення активної фази Кавказької війни і остаточної перемоги Російської імперії в цьому регіоні. Відразу після цього імам Шаміль був перевезений до Петербурга, де отримав пошану і титул генерал-лейтенанта російської армії, але фактично він втратив свою політичну та військову владу, а Кавказ остаточно опинився під контролем Росії.

Це значно послабило координацію спротиву серед кавказьких племен. Після цієї події російські війська зміцнили контроль над Чечнею та Дагестаном, хоча окремі випадки локального опору тривали ще кілька років. Одночасно з підкоренням відбувалися жорстокі репресії проти місцевого населення, що включали депортацію, примусове переселення та знищення цілих етнічних груп, зокрема черкесів, які стали жертвами геноциду та були депортовані до Туреччини.

Висновки. Кавказький регіон у першій половині 19 ст. став ареною значних військових та політичних подій, що визначали не лише історію Кавказу, а й всю історію Російської імперії. Національний спротив місцевих народів проти колоніальної політики Російської імперії був багатограним і тривав протягом декількох десятиліть, включаючи численні збройні конфлікти та повстання. Кавказька війна, яка стала кульмінацією боротьби за незалежність, показала надзвичайну стійкість горців, їхню рішучість у збереженні самобутності та автономії.

Ідеологічною основою цього спротиву був не лише релігійний фактор, а й глибоке бажання зберегти свою культурну і соціальну структуру, яка була під загрозою з боку імперських властей. Імам Шаміль, який став символом цього опору, очолював рух, що поєднував релігійні та політичні ідеї, зокрема в боротьбі за встановлення ісламського порядку та проти російської колоніальної експансії.

Дії Російської імперії на Кавказі – від створення намісництв до системи військових та адміністративних заходів – відображали стратегію метрополії з інтеграції нових територій через насильство, примус та асиміляцію. Водночас, політика примирення, здійснювана після важких поразок та конфліктів, не могла повністю подолати дух опору місцевих народів, який залишався живим навіть після завершення війни.

REFERENCES

- Allen, W.E.D. & Muratoff, P. (1953). *Caucasian battlefields. A history of the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921*. Cambridge: University press [in English].
- Bilyi, D. (2009). Uchast Chornomorskoho kozatskoho viiska u Kavkazkii viini (1792-1860 rr.) [Participation of the Black Sea Cossack Army in the Caucasian War (1792-1860)]. *Mandrivets*, 2, 18-24 [in Ukrainian].
- Burian, M. (2020). Rosiisko-iranska (1804-1813) ta rosiisko-turetska (1806-1812) viiny za Pivdennyi Kavkaz [Russo-Iranian (1804-1813) and Russo-Turkish (1806-1812) wars for the South Caucasus]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 6 (337), 117-123 [in Ukrainian].
- Broxup, M. (1996). *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*. London: C. Hurst & Co [in English].
- Esadze, S. (1909). Shturm Guniba i plenenie SHamilia Istoricheskii ocherk Kavkazsko-gorskoi voiny v Chechne i Dagestane [The storming of Gunib and the capture of Shamil: Historical essay on the Caucasian-mountain war in Chechnya and Dagestan]. Tiflis [in Russian].
- Gammer, M. (1998). *SHamil. Musulmanskoe soprotivlenie tsarizmu Zavoevanie CHEchni i Dagestana* [Shamil. Muslim resistance to tsarism Conquest of Chechnya and Dagestan]. M.: Kron-Press [in Russian].
- Gordin, I. & Milovidov, B. (2002). Kavkazskaia voina Istoki i nachalo Vospominaniia uchastnikov Kavkazkoi voiny XIX [Caucasian War. Origins and Beginning. Memories of Participants of the Caucasian War of the XIX]. M.: Militera [in Russian].
- Chesney, R. (1854). *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East*. New York: Redfield [in English].
- Karpov, I. (1996). Dzhigit i volk muzhskie soiuzy v sotsiokulturnoi traditsii gortsev Kavkaza [Dzhigit and wolf: male unions in the socio-cultural tradition of the Caucasus highlanders]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kovalevskii, M. (1890). *Zakon i obychai na Kavkaze* [Law and Custom in the Caucasus]. M.: tip A I Mamontova i K [in Russian].
- Miliutin, D. (2003). *Vospominaniia 1863-1864* [Memories. 1863-1864]. M.: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia [in Russian].
- Potto, V. (1887). *Kavkazskaia voina V ocherkakh epizodakh legendakh i biografiakh. Tom 2. Ermolovskoe vremia* [Caucasian War. In essays, episodes, legends and biographies. Volume 2. Yermolov time]. SPb.: Tip E Evdokimova [in Russian].
- Reynolds, M. (2014). *Constellations of the Caucasus*. London: Markus Wiener Publishers [in English].